

روش فقه‌الحدیثی تفصیل وسائل الشیعة الی تحصیل مسائل الشریعة*

ندا جعفری فشارکی**

چکیده

سنت به‌عنوان یکی از ادله اربعه، از پایه‌های استنباط احکام اسلامی است. بزرگان حدیثی شیعه در صدد ثبت و حفظ این منبع دینی بوده‌اند و در طول تاریخ حدیث به جمع‌آوری، تبویب و تدوین کتاب‌های متعدد دست زده‌اند. یکی از این منابع، کتاب ارزشمند وسائل الشیعه از شیخ حر عاملی است. ایشان تلاش کرده دایرة المعارفی از احادیث فقهی تبویب و گردآوری کند. این اثر علاوه بر جمع‌آوری احادیث حاوی تحلیل‌های فقه‌الحدیثی و استنباطی مؤلف نیز است. در این مقاله پس از بررسی و مطالعه کتاب و با مراجعه به دیدگاه‌های شیخ حر عاملی ذیل عنوان «خاتمه» در جلد ۳۰، با روش توصیفی و تحلیل، مبانی فقه‌الحدیثی ایشان استخراج و تبیین شده است. جمع بین روایات و تأویل احادیث، پذیرش نقل به معنا، اجتناب از تقطیع روایات، بهره‌گیری از علوم روز و همچنین روش چینش، عنوان‌دهی و تبیین برخی از احادیث، نمونه‌هایی از روش‌های فقه‌الحدیثی این کتاب گران‌سنگ است.

کلیدواژه‌ها: فقه‌الحدیث، وسائل الشیعة، شیخ حر عاملی.

۹۱

سال سیزدهم / شماره ۲۵ / پاییز و زمستان ۱۴۰۱

* تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۸/۱۱ - تاریخ تأیید: ۱۴۰۱/۱۲/۲۵.

** دانشجوی دکتری دانشگاه قرآن و حدیث، قم، ایران؛ (nedajf@gmail.com).

جوامع حدیثی به‌عنوان منابع اصیل دسترسی به معارف اهل بیت علیهم‌السلام در ادوار مختلف تاریخ مورد توجه محققان بوده است. در هر پژوهش، استفاده صحیح و کامل از هر منبع علاوه بر تخصص محقق وابسته به آشنایی با مشخصات اختصاصی هر منبع متناسب با دیدگاه مؤلف می‌باشد که در فهم و استفاده صحیح از محتوای منابع تأثیر مستقیم دارد. وسایل الشیعه به‌عنوان یک جامع حدیثی متأخر یکی از منابع اصلی مورد استفاده است که ظاهراً روایات مربوط به هر موضوع توسط مؤلف ذیل ابواب مرتبط به آن بدون شرح و توضیح گردآوری شده‌اند. عده‌ای بر این باور هستند در این روش، مؤلف از ارائه نظر و اجتهاد خود اجتناب کرده و فقط به گردآوری و دسته‌بندی احادیث پرداخته است. بر خلاف این گروه، برخی پژوهشگران معتقدند، مؤلف به‌صورت ضمنی با اجتهاد خود احادیث ذیل هر باب را گزینش نموده و این منبع متأثر از دیدگاه مؤلف آن است هر چند مؤلف ذیل هر باب به شرح و تبیین دیدگاه خود نپرداخته است.

مرسوم است در مقدمه برخی منابع، مؤلف به تبیین دیدگاه خود می‌پردازد و بر اساس آن ساختار کتاب را تنظیم می‌نماید؛ برای مثال برخی محققین با توثیق عام برخی راویان، منقولات ایشان را به‌صورت عام صحیح دانسته و به آن استناد می‌کنند. طبیعی است چنانچه فردی این توثیق عام را نپذیرد در بررسی و صحت سنجی احادیث منقول از ایشان باید به اجتهاد بپردازد و با توجه به مبنای خود تلاش علمی خود را به کار بندد. کتاب وسایل الشیعه نیز از این قاعده مستثنا نیست و با مطالعه متن کتاب و خاتمه آن مبنا و اصول شیخ حر در انتخاب روایات استخراج می‌شود.

در این پژوهش تلاش شده با بررسی درون متنی و قرائن استخراج شده از توضیحات مؤلف، روش فقه‌الحدیثی ایشان استخراج و تبیین شود. هدف این پژوهش این است که محققین در استفاده از این کتاب به استناد صرف منقولات بسنده نکنند و با در نظر گرفتن روش شیخ حر بررسی و پژوهش‌های دقیق‌تری داشته باشند. در این راستا لازم است محقق علاوه بر آشنایی با ساختار ظاهری کتاب مانند چگونگی تبویب و چگونگی نقل سند، با شیوه فقه‌الحدیثی نویسنده نیز آشنا باشد، تا بتواند ضمن توجه به دیدگاه‌های نویسنده در ضمن روایات، امکان نقد و بررسی دیدگاه‌های نویسنده و همچنین بررسی و دریافت نکات کارآمدتری از احادیث منقول در این کتب را داشته باشد.

در زمینه مبانی نظری و کلیات فقه‌الحدیث آثار ارزشمندی در سال‌های اخیر به رشته تحریر در آمده، اما کتبی که به‌صورت اختصاصی به روش فقه‌الحدیثی جوامع حدیثی پرداخته باشند و از جهات مختلف منهج این کتب را بررسی و نقد کنند کمتر مشاهده شده‌است.

در مسیر این پژوهش مقالات محمدحسین بهرامی، در ارتباط با روش فقه‌الحدیثی جوامع حدیثی مورد توجه بوده و علاوه بر آن به مطالعه و بررسی متن کتاب وسایل الشیعه نیز اهتمام شده است که در نوع خود کم‌نظیر است. عمده‌ترین منبع این پژوهش سخنان شیخ حر در خاتمه کتاب وسائل بوده است.

الف. مفهوم‌شناسی

قبل از ورود به بحث اصلی در این بخش به مفهوم‌شناسی فقه‌الحدیث، توضیح و تبیین کتاب وسائل الشیعه و نویسنده آن پرداخته می‌شود.

۱. فقه‌الحدیث

حدیث‌پژوهان از دیرباز، اصطلاح فقه‌الحدیث را برای فهم حدیث به کار برده‌اند. فقه‌الحدیث ترکیبی از معنای لغوی فقه و معنای اصطلاحی حدیث است. فقه در لغت به معنای فهم عمیق و دقیق است و حدیث در اصطلاح، به سخن، رفتار و تقریر معصوم و یا حکایت این امور گفته می‌شود و منظور از ترکیب این دو، فهم درست و ژرف از گفتار و کردار معصومان است.

بنابراین فقه‌الحدیث دانشی است که با بررسی متن حدیث و ارائه مبانی و سیر منطقی فهم آن، ما را به مقصود اصلی گوینده حدیث نزدیک می‌گرداند. این مبانی و شیوه‌ها که از قواعد ادبی، اصولی و کلامی و دیگر قوانین عقلی و عقلائی استخراج شده، ما را در یافتن معنای اصلی حدیث و فهم درست و برتر مقصود آن و نیز جای‌دادن آن در یک نظام همگون اعتقادی یاری می‌رساند؛ به‌گونه‌ای که به ساختار به هم پیوسته مجموعه احادیث، خللی وارد نیاید. از این رو، فقه‌الحدیث مهم‌ترین دانش حدیثی و سودمندترین و کاراترین آنهاست و هدف دیگر دانش‌های حدیث، یاری رساندن به این دانش است.^۱

۲. نویسنده کتاب وسائل الشیعه

شیخ حر عاملی در سال ۱۰۲۳ قمری در خانواده‌ای علمی و اصیل در جنوب لبنان در قریه مشغری از قُرَای جبل عامل دیده به دنیا گشود. ایشان تا چهل سالگی در زادگاه خود از پدر و عمو و تعدادی از مشایخ آن دیار کسب علم نمود. در سال ۱۰۷۳ هجری قمری برای زیارت ائمه معصومین به عراق رفت و از آنجا عازم مشهد مقدس گشت و در آنجا ساکن شد. ایشان در سال ۱۰۸۷ و ۱۰۸۸ دو بار به زیارت حج و ائمه معصومان در عراق رفت و در راه بازگشت به اصفهان رفته و از محضر علامه مجلسی اجازه روایت کسب نموده و به ایشان نیز اجازه روایت داده است. سپس به مشهد

۱. درسنامه فهم حدیث، ص ۱۷

بازگشته و تا سال ۱۱۰۴ که دید از جهان فروبست در آن دیار زندگی کرد. ایشان در جوار حرم رضوی و در صحن عتیق به خاک سپرده شدند.^۱

قرن دهم هجری، پایان بخش دوران رکود حدیث‌پژوهی در نزد شیعه است؛ تحولات سیاسی در ایران، منجر به روی کار آمدن حکومت صفویه و زمینه مناسب برای ترویج شیعه دوازده امامی شد. عالمان شیعی از لبنان و عراق به ایران مهاجرت کردند و مباحث علمی رونق فراوانی یافت. این سال‌ها با نام بزرگانی همچون محقق کزکی، شهید ثانی، شیخ بهایی، محمدتقی مجلسی (مجلسی اول)، علامه محمدباقر مجلسی (علامه مجلسی) و ملا محمدامین استرآبادی گره خورده است. جریان اخباری‌گری نیز که با رویکرد افراطی به احادیث می‌نگریست و از نقد حدیث پرهیز می‌کرد، در همین دوران و با اندیشه‌های ملا محمدامین استرآبادی پدید آمد و همین نگرش، بر گستره فعالیت‌های حدیثی تأثیر نهاد.^۲

شیخ حر را در مسلک علمی و حدیثی بایستی در زمره اخباریان دانست. وی با وجود اختلافاتی که در این باره با شیوه مجتهدان داشت، لیکن همان‌گونه که خوانساری درباره او نوشته است از مجتهدان با نهایت تعظیم و تکریم یاد می‌کرد.^۳

۳. تألیف کتاب وسائل الشیعه

وسائل الشیعه در دوره متاخر جزو ارزشمندترین جوامع حدیثی در میان فقهاء است. این کتاب گران‌سنگ، شامل احادیث احکام شرعی موجود در کتب اربعه و هشتاد کتاب حدیثی بدون واسطه و ۹۶ کتاب با واسطه است، شیخ حر عاملی علاوه بر ذکر اسناد روایات، اسامی کتاب‌های منبع را ذکر نموده است.^۴ شیخ حر، کتاب وسائل الشیعه را بر اساس تبویب و ترتیب کتاب مهم عصر خویش، شرایع الاسلام محقق حلی (م ۶۷۶ ق) تدوین کرده و غالب ابواب او هماهنگ با این کتاب می‌باشد و به بیان دیگر وسائل الشیعه شرح حدیثی کتاب شرایع به شمار می‌رود.

ایشان کتاب خود را در ضمن سه بخش ابواب مقدمه عبادات، کتاب‌ها و خاتمه کتاب تألیف کرده است. او با تلاش فراوان به جمع‌آوری احادیث فقهی در طول ۲۰ سال پرداخته و در طی ۳ مرحله، تألیف و تدوین احادیث مورد نظر را به اتمام رسانده، که نسخه‌های خطی این سه مرحله نگارش در کتابخانه آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود.

انگیزه اصلی نویسنده در تألیف وسائل الشیعه چنان‌که خود تصریح دارد:

۱. امل الامل، جلد اول ص ۱۱ تا ۱۳
۲. جوامع حدیثی شیعه، ص ۱۴۰ و ۱۴۱
۳. جوامع حدیثی شیعه، ص ۲۱۵
۴. وسائل الشیعه، جلد ۳۰، ص ۱۵۱ تا ۱۶۶

جمع آوری احادیث فقهی با پیراستگی، تصحیح و ترتیب استوار به جهت آسان کردن دستیابی به احادیث است؛ به گونه‌ای که از کاستی‌های کتاب‌های حدیثی متقدم خالی باشد؛ یعنی ایرادهایی مانند: تطویل، تأویلات دور از واقعیت، پراکندگی احادیث، اختلاف‌گزینش، فراوانی تکرار، ذکر احادیثی که در بردارنده احکام فقهی نیست در ذیل عناوین فقهی و فقدان بسیاری از احادیث مربوط به مسائل شرعی را در کتاب خود برطرف نماید.^۱

بررسی شیوه نگارش و مسائل الشیعه

از مسائل مهم و تأثیرگذار در تدوین جوامع حدیثی، روش دسته‌بندی احادیث و تبویب کتاب است. که با هدف تسهیل‌بازیابی مطالب و احادیث برای خوانندگان انجام می‌شود. ایشان در قرن یازدهم و تقریباً پس از اتمام نگارش وافی شروع به تدوین کتاب و مسائل نمود. بر خلاف وافی کتاب و مسائل مورد استقبال جامعه فقهای شیعه قرار گرفت و از زمان نگارش تا کنون قرن‌هاست که به‌عنوان مهمترین کتاب جامع روایات فقهی مورد استفاده ایشان می‌باشد. شاید دلیل این اقبال، به شیوه تبویب این کتاب که منطبق با کتب فقهی است برمی‌گردد. عناوین و ترتیب کتاب‌های فقهی و مسائل برگرفته از کتاب شرایع الاسلام محقق حلی می‌باشد. کتاب و مسائل با ابواب مقدمه العبادات آغاز می‌گردد که در کتاب شرایع به آن پرداخته نشده است و آن‌گاه روایات فقهی را در پنجاه کتاب عرضه می‌نماید. و مسائل با رعایت عناوین و ترتیب کتاب‌های شرایع، دسته‌بندی کلی حاکم بر شرایع را که فقه را به چهار دسته عبادات، عقود، ایقاعات و احکام تقسیم می‌نمود رعایت کرده است. ولی برخلاف شرایع، این تقسیم‌بندی را ذکر ننموده‌اند. به جز از برخی تفاوت‌های اندک، عناوین ابواب و مسائل و شرایع را باید یکسان دانست.

نکته‌ای که در این بخش اشاره به آن لازم می‌نماید آن است که رعایت این مسئله در کتاب‌های احادیث فقهی و کتاب‌های فقه استدلالی متفاوت است. در برخی از مباحث، علی‌رغم حجم کم روایات، فقها به کنکاش‌های فراوان پرداخته و به موضوع تفصیل فراوانی بخشیده‌اند. این مسئله صاحبان کتب فقه استدلالی را بر آن داشته است که این مباحث را جدای از سایر موضوعات و در

۱. «مدتها در این اندیشه بودم که از کتاب‌های معتمد نزد عالمان، احادیث شرعی و نصوص احکام فرعی را گردآوری کنم چنان که اینگونه کتاب‌ها علاوه بر دراز نویسی و تکرار شامل احادیثی هستند که به کار فقه و فقیهان نمی‌آید. از این روی گردآوری روایات مربوطه به مسائل شرعی را آغاز کرده و از هیچ کوششی فروگذار نکردم و جز از کتب مورد اعتماد و مشهور روایت نیاوردم.» (وسائل الشیعه، ج ۱، ص ۴).

قالب یک کتاب مستقل عرضه نمایند. در مقابل موضوعاتی وجود دارد که به دلیل روایات فراوان در ذیل این موضوعات در کتاب‌های حدیثی به‌عنوان یک کتاب مطرح شده‌اند در حالیکه در کتاب‌های فقه استدلالی از آنها چشم‌پوشی شده است.

حر عاملی و یا هر نگارنده جوامع حدیثی فقهی باید یکی از دو راه را برگزیند؛ یا باید از ارائه تبویب جدید صرف نظر نموده، کتاب خود را بر اساس کتب فقه استدلالی تبویب نماید و از مزیت هماهنگی با آنها استفاده کند، که نتیجه آن سهولت بازیابی مطالب برای فقها است. یا اینکه باید بر اساس ضرورت‌های کتاب حدیثی شیوه مستقلی را برگزیده و دست کم در برخی از موارد از تبویب کتاب‌های فقه استدلالی عدول کند. حر عاملی در وسائل راه اول را برگزیده است.

صاحب وسائل در هماهنگی بین کتاب خود و کتاب‌های فقهی به همسان‌سازی بین عناوین و تعداد کتابها اکتفا نموده است و نظام درونی هر کتاب خود را بر اساس ساختار مورد نظر و نتیجه گیری‌های مفهومی ترتیب داده است. سامان‌دهی مباحث درون کتابی وسائل شباهتی به شرایع ندارد.

مطالب و احادیث مشابه و مرتبط در جوامع حدیثی تحت عناوینی یکجا گردآوری می‌شوند. این عناوین غالباً در کتاب‌های حدیثی کتاب نامیده شده‌اند. و در سطح بعدی ابواب و در سطح جزئی‌تر باب نامیده می‌شوند.

ب. بررسی دیدگاه فقه‌الحدیثی شیخ حر عاملی

هر چند علمای عظام در مقدمه کتب خود کمتر به روش نگارش کتب خود به‌صورت مفصل اشاره کرده‌اند اما با بررسی بخش‌های مختلف کتاب ایشان می‌توان به روش مؤلف پی برد. شیخ حر، مقدمه و خاتمه مفصلی بر کتاب وسائل الشیعه نوشته‌است اما به نظر می‌رسد فصل مشخصی را به روش فقه‌الحدیثی خود اختصاص نداده است. لذا مشاهده می‌شود اغلب فواید خاتمه کتاب وسائل به بیان دیدگاه شیخ حر در ارتباط با جایگاه سند احادیث اختصاص یافته است و سخنی در ارتباط با روش فقه‌الحدیثی بیان نشده است؛ هرچند بررسی و تتبع دقیق در مقدمه و خاتمه وسائل نکاتی را در ذهن خواننده متبادر می‌کند که بی‌تناسب با مباحث فقه‌الحدیثی نمی‌باشد.

جهت بررسی دقیق روش فقه‌الحدیثی شیخ حر مناسب است دیدگاه‌های موجود در زمان نگارش کتاب وسائل مورد توجه قرار گرفته و بر اساس آن روش ایشان تبیین گردد.

۱. تأثیرپذیری از دیدگاه‌های اخباریان

دیدگاه‌های فقه‌الحدیثی مؤلفین کتب جوامع از جهت احادیث در دو حوزه قابل پیگیری است. یکی جایگاه سند در حجیت حدیث و دیگری بیان نکات محتوایی، بنابراین جهت آشنایی با روش فقه‌الحدیثی کتاب وسائل می‌بایست هر دو حوزه بررسی شود.

۱/۱. جایگاه سند در ارزشیابی احادیث

۹۷

تأثیر اسناد بر علم از منظر آیات و روایات

در پژوهش‌های حدیثی، بخش وسیعی از مباحث، به مستندسازی و ارزشیابی حدیث مربوط است تا مشخص شود آنچه در اختیار ماست، از معصوم صادر شده یا نه؟ تجزیه و تحلیل متن حدیث و فهم آن، در مرحله بعد قرار دارد. بنابراین ابتدا باید نسبت به صدور حدیث از معصوم اطمینان یا علم حاصل شود. در مورد ارزش سندی و اتصال احادیث به معصوم، سه دیدگاه کلی وجود دارد. محدثان و اخباری‌ها معتقدند که به این‌گونه بررسی‌ها و «علم رجال» نیازی نیست؛ زیرا روایات کتب اربعه و برخی دیگر از منابع حدیثی، بدون تردید معتبر است. در مقابل، عالمان اصولی، احتمال وضع و دسّ در مجموعه‌های حدیثی را منتفی نمی‌دانند و «علم رجال» را برای پالایش حدیث درست از نادرست، ضروری می‌دانند. گروه سوم معتقدند چنانچه اطمینان به صدور حدیث از سوی معصوم با بررسی اجمالی سند و نقد متن حدیث در کنار سایر قرائن حاصل شود می‌توان به این احادیث استناد نمود.^۱

شیخ حر احادیث کتب اربعه و دیگر مصادرش را موثوق الصدور دانسته و به بررسی جزئی و پالایش احادیث در کتاب خود نپرداخته است. لذا هر چند این موضوع به‌صورت مستقیم ذیل عناوین مربوط به فقه‌الحدیث مطرح نمی‌شود اما از آنجا که نقل احادیث، مقدمه فهم آنهاست بنابراین بی‌تردید بر روش فقه‌الحدیثی مؤلف موثر خواهد بود. هر چند در برخی موارد اندک عرضه احادیث بر قرآن انجام شده، اما باید توجه داشت عرضه احادیث بر قرآن به معنی یافتن قرینه موجه نمی‌باشد و نبود مخالف برای پذیرش روایات کفایت می‌کند لذا به نظر می‌رسد ایشان در پذیرش برخی روایات به این مبنا تمسک جسته. در رابطه با عرضه حدیث بر سنت معصومین و نیز توجه به جایگاه معصومین نیز همان‌گونه که در ادامه خواهد آمد روش ایشان در برخورد با روایات متعارض جمع بین آنهاست.^۲

برای آشنایی بیشتر خواننده، گزارش مختصر مطالعه نیمی از روایات ابواب مقدمات در جدول پیوست شماره (۱) آمده است.

۱. مقاله «درآمدی بر شیوه‌های ارزیابی اسناد حدیث»، مهدی مهریزی.

۲. مقاله «جایگاه نقد حدیث در وسائل الشیعه».

یک. معتبر دانستن کتب به دلیل موثق دانستن نویسنده کتاب

ایشان در ابتدای هر حدیث منقول از کتب اربعه به نام کتابی که از آن روایت کرده اشاره نکرده بلکه نام مؤلف آن را یاد کرده است اما در نقل روایات سایر کتب روایی، آنها را از خود کتاب و به همان نام نقل می‌کند. در فایده دوازدهم خاتمه کتاب به توثیق راویان پرداخته شده و همان‌طور که ذیل دلیل دوم فائده نهم از وثوق علماء، صحت کتب را نتیجه گیری نموده بعید نیست مقدم داشتن نام مؤلفین بر نام کتب از این جهت باشد که اعتماد به آنها، اعتماد به کتب ایشان و در نتیجه صدور فتوای متناسب با این احادیث را در پی دارد.

دو. توجه به اتصال سند

همان‌طور که پیشتر گفته شد محدثان و اخباری‌ها روایات کتب اربعه و برخی دیگر از منابع حدیثی را بدون تردید معتبر می‌دانند، فایده اول، دوم و سوم کتاب وسائل به بیان چگونگی نقل اسناد کتب اربعه پرداخته است؛ شیخ حر در فایده پنجم به بیان طرق خود به این کتب و سایر کتب مورد استناد می‌پردازد. بنابراین به شهادت خود شیخ و نیز با ملاحظه متن کتاب وسائل متصل بودن احادیث این کتاب طبق نظر مؤلف و مشابه دیدگاه محدثان اثبات می‌شود.

سه. چگونگی برخورد با احادیث از جهت ضعف یا عدم ضعف سند

شیخ حر در فایده ششم به بیان صحت مصادر خود پرداخته و پس از آنکه در فایده هفتم قواعد عمومی توثیق مانند توثیق عام اصحاب اجماع را بیان نموده، در فایده نهم نیز قرائن ثبوت خبر را بیان کرده و پس از آن ضمن فایده نهم تا یازدهم با بیان ادله متعدد صحت همه احادیث کتب مورد استناد خود را بیان نموده است. با توجه به دلایل ۸، ۱۲ و ۱۳ فائده نهم، شیخ حر دسته‌بندی چهارگانه متأخرین در رابطه با سند احادیث به شکل صحیح، حسن، موثق و ضعیف را قابل قبول ندانسته و در کتاب خود به این دسته‌بندی پایبند نبوده و نمی‌توان انتظار داشت اسنادی را که با توجه به این دیدگاه ضعیف شمرده می‌شوند در کتاب خود نقل نکرده باشد.

چهار. گزینش سند صحیح‌تر

هرگاه چند روایت از نسخه‌های گوناگون درصدد بیان یک نکته باشند تنها به بیان آن مطلب از کتابی معتبر می‌پردازد که معمولاً کتاب کافی است. البته وی به اسناد دیگر کتابها اشاره می‌کند، اما تنها اسناد کافی را به صورت کامل ذکر می‌کند و اسناد دیگر کتابها را به تعلیق بیان می‌کند. ایشان به تصحیح و تضعیف طرق پرداخته زیرا همه روایات کتب اربعه را معتبر می‌داند و ضرورتی در ذکر طریق و سند آنها نمی‌بیند، در فرض او روایات کتب اربعه و به خصوص کافی بر سایر کتب رجحان دارند.

پنج. چگونگی برخورد با روایات شاذ

ایشان در موارد اندکی به شاذبودن روایت اشاره کرده که بیشتر آنها نقل قول آراء شیخ طوسی است. او تلاش نموده با حمل این روایات بر تقیه‌ای بودن، بین این روایات و سایر روایات باب جمع نماید.

۱/۲. فقه‌الحدیث در نکات متنی

۹۹

در میان جوامع حدیثی متقدم، شیخ صدوق و شیخ طوسی در کنار توجه اجمالی به نکات سندی توجه فراوانی به نکات متنی نموده و به شیوه‌های مختلف تلاش نموده‌اند تا فهم صحیحی از روایت به مخاطب خود ارائه نمایند. اما کلینی در کافی چندان به بیان نظرات و دیدگاه‌های خود نپرداخته است.

مباحث فقه‌الحدیثی در جوامع ثانویه بیش از کتب اربعه مورد توجه و اهتمام بوده و در اغلب این کتب، مؤلفان تلاش در تبیین مفهوم روایات و حل تعارض‌های ظاهری بین آنها نموده‌اند. هر چند کتاب و سائل بیشتر به نقل دیدگاه‌های شیخ طوسی از تهذیب پرداخته اما در برخی موارد نظر شیخ طوسی را نقد نموده و نظر خود را بیان نموده است. در ادامه به بیان برخی روش‌های فقه‌الحدیثی شیخ حر می‌پردازیم.

یک. ذکر نکردن آیات الاحکام

مرحوم عاملی آیات الاحکام را نیاورده. برای مثال در ابتدای ابواب وضو^۱ به آیه ۶ سوره مائده اشاره نشده در حالی که در کتاب مشابه مانند بحارالانوار^۲ ابتدا آیه و توضیح آن بیان شده است. البته در برخی باب‌ها روایاتی را ذکر کرده که متضمن آیات الاحکام و به‌ویژه استشهادات ائمه علیهم‌السلام به آیات است، هر چند این نکته به‌ظاهر ارتباطی با فقه‌الحدیث ندارد اما حاکی از حقیقتی است که تنها با مطالعه و تأمل در دیدگاه‌های شیخ حر می‌توان به آن پی برد. با ملاحظه و مقایسه خاتمه و سائل الشیعه با کتاب فوائد المدینه ملا امین استرآبادی که به بیان مبانی اخباری‌ها پرداخته، متوجه شباهت‌های بسیار می‌شویم. فضلالی گرامی مستحضرند که یکی از مبانی اخباریون عدم حجیت ظواهر قرآنی می‌باشد و لذا اخباریون تنها از طریق روایات تفسیری به ظواهر قرآن استناد می‌کنند؛^۳ لذا روشی که شیخ حر در وسائل در پیش گرفته و تنها در ضمن روایاتی که به آیات قرآن اشاره نموده‌اند،

۱. وسائل الشیعه، الشیخ حرّ العاملی، ج ۱، ص ۳۶۵.

۲. بحارالانوار، علامه مجلسی، ج ۱۱۰، ص ۱۸۶.

۳. در فصل ششم کتاب فوائد المدینه این مبنا توضیح داده شده است.

آیات قرآن را مورد استناد قرار داده حاکی از روش فقه‌الحدیثی ایشان می‌باشد. در حالی که مرحوم فیض کاشانی (۱۰۹۱ ه. ق) در کتاب وافی که در همان دوره تألیف کرده آیات الاحکام نقل شده، مرحوم آیه‌الله العظمی حاج سیدحسین بروجردی نبود آیات الاحکام در کتاب وسائل الشیعه را نقص دانسته و آنها را در کتاب جامع الاحادیث گردآورده است.

دو. جمع بین روایات و تأویل روایات

شیوه مؤلف در وسائل الشیعه این گونه نبوده که روایات را همچون مرحوم مجلسی در کتاب بحارالانوار و یا مرحوم فیض کاشانی در وافی نقد کند. و از آنجا که اصل در نزد وی و سایر اخباریان جمع بین روایات و در مرحله بعد تأویل روایات و سپس حمل بر تقیه می‌باشد عمده فعالیت فقه‌الحدیثی ایشان حول این سه محور است.

مؤلف در ذیل عنوان باب روایات متعارضی را می‌آورد که برخلاف عنوان و فتوای او بر آن مطلب دلالت دارد. شیخ حر عاملی همان گونه که شیخ طوسی تمام روایات درباره موضوع چه موافق عنوان و چه مخالف آن را ذکر کرده؛ روایات متعارض با عنوان باب را نیز نقل می‌کند. همان طور که شیخ طوسی روایات مخالف را در پایان توجیه نموده، شیخ حر به رد صریح روایات متعارض پرداخته، بلکه در حد امکان روایات را جمع می‌کند و در فرض عدم امکان جمع، به تأویل و توجیه آنها می‌پردازد. او به توجیهات شیخ طوسی به نقل از کتاب تهذیب الاحکام نیز اشاره می‌کند و گاهی که تأویل و توجیه وی را نپسندیده، نظر دیگری داده و گاهی نیز از توجیهات دیگر فقیهان بهره برده است. شیخ حر به جای شرح و توضیح روایات بیشتر به نقل قول شیخ طوسی از تهذیب پرداخته و گاهی به خلاف آنچه شیخ بیان کرده نظر خود را در قالب عنوان باب بیان نموده. بیشتر توجیهات کتاب وسایل حمل بر کراهت، استحباب، تقیه، ضرورت و یا حمل بر اختصاص به شریعت خاص می‌باشد. روش دیگر شیخ حر در برخورد با روایات متعارض حمل روایات بر تقیه است. همان طور که شیخ در دوازدهمین دلیل فائده نهم به دیدگاه خود در ارتباط با روایات عامه اشاره کرده، روایاتی که ماندش در روایات عامه یافت شود صدور آن از معصوم علیه السلام را محرز و همچون اخباریان حمل بر تقیه‌ای بودن آن می‌کند.

سه. پذیرش نقل معنا در روایات فروع و کمتر پرداختن به اختلاف نسخه‌ها

مرحوم عاملی برای نگارش حدیث نخست باب، در بیشتر موارد روایت را از کافی و در غیر این صورت از تهذیب الاحکام و یا من لایحضره الفقیه آورده و در بیشتر موارد همان روایت محمدبن یعقوب کلینی را مقدم داشته است و پس از آن افزوده: (ورواه الشیخ بإسناد و رواه محمد بن علی

باسناد^۱ یعنی آنکه طوسی و صدوق هر دو این روایت را آورده‌اند، اما به اختلاف نسخه‌ها (همانندی در متن سه نسخه کمتر پیش می‌آید) علی‌رغم تفاوت‌های موثر در مدلول و البته موثر در مراد و فتوا نپرداخته است. آیت‌الله العظمی بروجردی تأکید داشت که فقیه باید به اختلاف متن روایات توجه کند و در نظر نگرفتن اختلاف نقیصه است، یکی از اهداف ایشان در تالیف کتاب جامع احادیث الشیعه برطرف کردن این مشکل بوده است. البته در وسائل الشیعه چاپ مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام این نقیصه اندکی برطرف شده است.

دلیل عمده‌ای که برای عدم اشاره به اختلاف نسخه‌ها در وسائل الشیعه بتوان یاد کرد، عقیده شیخ حر عاملی بر نقل به معنا در روایات فروع است، از این نظر اختلاف در تعبیر امری طبیعی است البته این توجیه کافی نیست و اختلاف تعبیر در فهم غرض اصلی معصوم علیهم‌السلام عامل موثری است و به همین دلیل گاه به اختلاف نیز می‌پردازد و در اختلاف نسخه‌هایی که موجب اختلاف در فتوا و معنا و مدلول شده، حتماً به اختلاف نسخه‌ها اشاره کرده است.

چهار. تأثیرپذیری از توسعه علوم مرتبط با حدیث

برخی از دیدگاه‌های فقه‌الحدیثی علمای متأخر در کتب متقدمان قابل مشاهده نیست یا اینکه به این دقت لحاظ نشده است. دلیل این امر توسعه علوم پیرامونی حدیث و فقه‌الحدیث است که موجب شده متأخران به‌نحو گسترده‌تری بتوانند از این روش‌ها استفاده کنند.

پنج. فهم مقصود گوینده

هر چند با بیان یا مطالعه کلام، هر شنونده‌ای متناسب با فهم خود و قرائن لفظی و غیر لفظی، معنایی از کلام گوینده را در ذهن تصور می‌کند اما انتساب این معنا به گوینده می‌بایست با مستندات همراه باشد؛ این موضوع در ارتباط با کلمات معصومین علیهم‌السلام حساسیت بیشتری می‌یابد؛ چراکه انتساب برخی کلمات به معصومین می‌تواند مصداق افترا بستن به ایشان باشد که مشمول عذاب خدا و نیز گمراه کردن مردمان می‌باشد. علاوه بر این فهم کلمات معصومان علیهم‌السلام ذیل احادیث فقه مستلزم تعیین تکلیف شرعی مکلفین بوده و توجه و تحقیق مجتهد در این کلمات را با حساسیت بیشتری مواجه می‌کند.

۱. وسائل الشیعة ط- آل‌البیت (الشیخ حرّ العاملی)، ج ۲۶، ص ۲۸؛ ج ۴، ص ۱۲۳؛ ج ۲۰، ص ۲۹۷.

از آنجا که کلمات معصومان علیهم‌السلام طی سالیان متمادی بیان شده و به‌صورت پراکنده در کتب متعدد تدوین و ضبط شده لذا مجتهد می‌بایست طی تلاشی مدقانه به بررسی و جمع‌آوری احادیث بپردازد تا بتواند ضمن تشکیل خانواده احادیث ضمن مسئله فقهی مربوطه عام و خاص، مطلق و مقید، مجمل و مبین و ... آنها را دریابد و به بیان حکم شرعی مکلفین مبادرت ورزد. همچنین تعریف و تبیین موارد موثر در فهم مقصود گوینده در دوره‌های معاصر، سبب رونق آثار علمای متأخر شده است.

از این روست که می‌توان تلاش شیخ حر در جمع‌آوری احادیث هر مسئله را گامی موثر در فهم احادیث فقه دانست. چرا که ایشان با تلاشی گسترده در میان منابع متعدد به گردآوری احادیث هر مسئله پرداخته است که در نوع خود تلاشی کم نظیر می‌باشد.

۲. تأثیرپذیری از دیدگاه‌های عموم علما

به‌طور کلی مهم‌ترین دیدگاه‌هایی که مورد توجه شیخ حر قرار گرفته دیدگاه کلینی در ساختار کلی کتاب و نقل احادیث، دیدگاه محقق حلی در تبویب کتاب و دیدگاه شیخ طوسی در نقد و تحلیل متن روایات می‌باشد. مصادیق بیشتر تأثیرپذیری ایشان در ادامه ذکر خواهد شد.

۲/۱. بهره‌گیری از احادیث هم خانواده

هر چند شیخ حر به‌صورت مستقیم مطالب زیادی در ارتباط با شرح و توضیح احادیث بیان ننموده اما روش گزینش و چینش روایات در کتاب وسائل نیز فهم جدیدی از این احادیث به ذهن مخاطب القا می‌کند. و چه‌بسا مبنا و روش مؤلف در نقل احادیث که به‌طور معمول ذیل نقد حدیث مورد توجه قرار می‌گیرند یکی از مهم‌ترین مباحثی است که نمی‌توان از نقد متن و پس از آن فقه‌الحدیث جدا دانست. هر چند این روش در نگارش‌های دوران حضور نیز ملاحظه می‌شود، اما اوج و تبلور آن در جوامع اولیه است که شیخ حر نیز با پایبندی به این روش موجب تعمیق و گسترش آن شده است.

۲/۲. اشاره به تقطیع در کافی و ذکر کامل در غیر آن

از آنجا که جامع‌نویسان تلاش کرده‌اند احادیث را در قالب موضوعات دسته‌بندی نموده و در اختیار مخاطبین قرار داده و از آنجا که حدیثی که در یک مجلس ارائه می‌شده مجموعه‌ای از معارف را در بر داشته این مؤلفین جهت جلوگیری از اطناب کلام و نیز برقراری تناسب میان موضوع باب و حدیث تنها به آن بخش از حدیث که مرتبط بوده اشاره نموده‌اند که موجب بروز پدیده تقطیع در متن احادیث شده است. هر چند این موضوع فی‌نفسه خالی از اشکال است و در اصول عقلایی محاورات

به چشم می‌خورد اما می‌بایست مورد توجه فقها و محققین قرار گیرد و چه‌بسا با مراجعه به متن کامل حدیث بتوان به ابعاد دیگری از کلام معصومین دست یافت که از دید مؤلفین جوامع دور مانده و یا مرتبط با موضوعات مد نظر ایشان در کتبشان نبوده.

۲/۳. پذیرش معنای روایات صدر باب

در کتاب وسائل در ذیل هر باب نخست روایات کافی با عنوان (محمد بن یعقوب) آمده و در برخی ابواب با روایات تهذیب الاحکام و یا من لایحضره الفقیه آغاز شده؛ زیرا در این موارد یا روایتی در کافی وجود ندارد یا آنکه روایتی را ذکر کرده که سند یا نحوه دلالت آن بر روایت کافی برتری دارد.

با توجه به مقدمه کتاب وسائل و فایده ششم خاتمه کتاب که به صحت کتب مصادر اشاره نموده و فایده هفتم که توثیقات عمومی بیان شده و نیز فایده نهم که دلایل توثیق منابع و مصادر بیان شده می‌توان پذیرش محتوای روایات آغاز باب توسط مؤلف فهمیده می‌شود؛ محققین نیز در روش شناسی این کتاب به آن اشاره کرده‌اند و این بیان که، شیخ روایات قوی را در صدر باب ذکر نموده باید مورد توجه قرار گیرد، هر چند صحت و ضعف روایات از منظر ایشان با تعریف قدما و متأخرین متفاوت می‌باشد و این نکته نیازمند تأمل و دقت بیشتری می‌باشد. اینکه شیخ حر روایات کتب اربعه را در هر باب بر سایر کتب مقدم دانسته از بیان ایشان در مقدمه فهمیده می‌شود اما شهادت دادن بر قوی بودن همه روایات کتب اربعه هر چند با مبنای شیخ حر سازگار است اما می‌تواند در مسیر تفکر و تأمل در روایات این کتاب رهزن محققین باشد، چه‌بسا برخی روایات موجود در کافی و یا سایر کتب اربعه نیز نیازمند بررسی و تتبع باشند. کلینی نیز در کتاب کافی در صدر باب روایات معتبر و مسند را ذکر می‌کند و هرچه به آخر باب می‌رود از اعتبار احادیث آن کاسته می‌شود. اما ملاک شیخ حر توثیق عام کتب اربعه می‌باشد و لذا به صورت کلی احادیث این کتب را بر سایر کتب ترجیح داده و در صدر هر باب جای داده است. و از اینجا می‌توان دریافت که فتوای شیخ حر که در عنوان باب ذکر شده غالباً برگرفته از همین احادیث است لذا مشاهده می‌شود که هر چند در نگاه اول چینش احادیث از فقه‌الحدیث و بیان مؤلف در ارتباط با احادیث خالی به نظر می‌رسد اما پایه و اساس فقه‌الحدیثی مؤلف می‌باشد.

۲/۴. بیان فتوا در عنوان هر باب بر اساس احادیث باب

عنوان هر باب وسائل الشیعه فتوای شیخ حر را بیان می‌کند که بر گرفته از احکام روایاتی است که در آن باب ذکر می‌شود. این مطلب به‌ویژه در تعارض بین روایات بسیار روشن است. شیخ حر عاملی در این زمینه مانند کلینی است، اما از خصوصیات کتاب وسائل الشیعه آن است که عناوین ابواب بسیار جزئی نقل شده. برای مثال کلینی در کتاب صید و ذباحت عنوان «باب الصید بالسلاح» را

با دوازده روایت نقل کرده، درحالی که شیخ حر عاملی این روایات را در کتاب صید و ذبائح ذیل ابواب صید آورده و برای این ابواب باب‌های متعددی ذکر کرده است.^۱ لذا مشاهده می‌شود نه تنها ذکر عنوان برای باب‌ها حاکی از روش فقه‌الحدیثی شیخ حر می‌باشد بلکه چگونگی چینش روایات در هر باب نیز بر گرفته از روش ایشان می‌باشد که به تبع آن بر اجتهاد و فهم احادیث آن باب موثر خواهد بود.

روش فقه‌الحدیث شیخ حر عاملی در کتاب وسائل الشیعه متأثر از ساختار کتاب و چینش احادیث در هر باب و اجتهاد مؤلف است. اصول و اسلوب گردآوری احادیث (پذیرش اجمالی صحت همه احادیث کتب اربعه و سایر مصادر وسایل الشیعه، قبول توثیق عام راویان، متصل دانستن همه احادیث کتاب به معصومان) که مؤلف در خاتمه کتاب بر شمرده و تلاش روشمند و گسترده مؤلف برای تبویب روایات در کتاب، اولین و مهم‌ترین اصل در روش فقه‌الحدیثی مؤلف می‌باشد. مبانی و اصول (جمع بین روایات و تأویل روایات، پذیرش نقل به معنا، اجتناب از تقطیع روایات، بهره‌گیری از علوم روز) مؤلف در فهم بهتر خانواده احادیث که با مطالعه کتاب ملاحظه می‌شود در عناوین ابواب به شکل شایسته‌ای منعکس شده و خواننده را با نتیجه تلاش مؤلف مواجه می‌کند. لذا محققان در استفاده از این کتاب باید ضمن توجه به مسلک ایشان بر اساس مبانی و اصول مورد اعتماد خود به مطالب این کتاب مراجعه نموده و روش فقه‌الحدیثی ایشان را از نظر دور ندارند.

۱. وسائل الشیعه، ج ۲۳، ص ۳۶۲

پیوست شماره (۱): جدول بررسی ابواب مقدمه عبادات

باب	عنوان باب	کل احادیث	احادیث کافی	منبع حدیث اول	شروع حدیث	تصریح حکم در روایت
۱	وجوب العبادات الخمس	۳۹	۱۶	کافی	محمد بن یعقوب الكليني رضي الله عنه	ندارد
۲	ثبوت الكفر والارتداد بجحود بعض الضروريات	۲۲	۱۴	کافی	محمد بن يعقوب رضي الله عنه	ندارد
۳	اشتراط العقل في تعلق التكليف	۹	۵	کافی	محمد بن يعقوب، قال: حدثني عدة من أصحابنا	دارد
۴	اشتراط التكليف بالوجوب والتحریم بالاحتلام أو الإنبات مطلقا	۱۲	۵	کافی	محمد بن يعقوب، عن محمد بن يحيى	ندارد
۵	وجوب النية في العبادات الواجبة واشتراطها بها مطلقا	۱۰	۲	کافی	محمد بن يعقوب، عن علي بن إبراهيم	ندارد
۶	استحباب نية الخير والعزم عليه	۲۵	۸	کافی	محمد بن يعقوب، عن عدة من أصحابنا	دارد
۷	كراهة نية الشر	۵	۳	کافی	محمد بن يعقوب، عن محمد بن يحيى	دارد
۸	وجوب الإخلاص في العبادة والنية	۱۱	۵	کافی	محمد بن يعقوب، عن علي بن إبراهيم	ندارد
۹	ما يجوز قصده من غايات النية	۳	۱	کافی	محمد بن يعقوب، عن علي بن إبراهيم	ندارد
۱۰	عدم جواز الوسوسة في النية والعبادة	۱	۱	کافی	محمد بن يعقوب، عن محمد بن يحيى	دارد

۱۰۵

حوزه

تأثیر ایمان بر علم از منظر آیات و روایات

ندارد	محمد بن يعقوب، عن أبي علي الأشعري	كافي	٨	١٦	تحريم قصد الرياء والسمعة بالعبادة	١١
ندارد	محمد بن علي بن الحسين بن بابويه رضي الله عنه في كتاب (عقاب الأعمال)	عقاب الاعمال	٤	١١	بطلان العبادة المقصود بها الرياء	١٢
دارد	محمد بن يعقوب، عن علي بن إبراهيم	كافي	١	١	كراهية الكسل في الخلوة والنشاط بين الناس	١٣
دارد	محمد بن علي بن الحسين في (معاني الأخبار) عن أبيه	معاني الاجبار	١	٢	كراهة ذكر الانسان عبادته للناس	١٤
دارد	محمد بن يعقوب، عن علي بن إبراهيم	كافي	١	٢	عدم كراهة سرور الإنسان باطلاع غيره على عمله بغير قصده	١٥
دارد	محمد بن يعقوب، عن محمد بن يحيى	كافي	٢	٣	جواز تحسين العبادة ليقتدى بالفاعل	١٦
دارد	محمد بن يعقوب، عن الحسين بن محمد	كافي	٥	٩	استحباب العبادة في السر	١٧

فهرست منابع

۱. امل الآمل، محمد بن حسن حر عاملی، احمد حسینی، موسسه تحقیقات و نشر معارف اهل بیت علیهم السلام، نسخه الکترونیک، موسسه قائمیه.
۲. آشنایی با علوم حدیث، علی نصیری، قم: انتشارات مرکز مدیریت حوزه علمیه، چاپ پنجم، ۱۳۸۵ ش.
۳. تفصیل وسائل الشیعة إلى تحصیل مسائل الشریعة، محمد بن حسن حر عاملی، قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام، چاپ اول، ۱۴۰۹ ق.
۴. جوامع حدیثی شیعه، هادی حجت، تهران، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، اول، ۱۳۸۶ ش.
۵. درسنامه فهم حدیث، عبدالهادی مسعودی، قم: سازمان چاپ و نشر دارالحدیث، چاپ اول، ۱۳۸۹ ش.
۶. الفوائد المدنیة الشواهد المکیة، محمد امین بن محمد شریف بن استرآبادی، زین العابدین بن علینقی الموعود، تبریز، نشر مشهدی اسد آقا، نسخه الکترونیک، موسسه قائمیه.

مقالات

۷. «اتحاد یا تعدد در روایات مشابه: بررسی تطبیقی عملکرد کتاب‌های وسائل الشیعه و جامع احادیث الشیعه»، محمد علی مهدوی راد و محمد حسین بهرامی، مجله حدیث پژوهی، شماره ۴ ص ۷ تا ۳۶، پاییز و زمستان ۱۳۸۹.
۸. «جایگاه نقد حدیث در وسائل الشیعه»، فتحیه فتاحی زاده و نجمیه افشاری، دو فصلنامه تحقیقات قرآن و حدیث دانشگاه الزهراء؟؟س؟، شماره ۱۷، ص ۱۰۹ تا ۱۴۴، ۱۳۹۱.
۹. «جایگاه وسائل الشیعه در تدوین حدیث و تصحیح آن»، محمدعلی مهدوی راد، مجله کیهان فرهنگی، شماره ۷۲، ص ۳۶ تا ۳۷، اسفند ۱۳۶۸.
۱۰. «درآمدی بر شیوه‌های ارزیابی اسناد حدیث»، مهدی مهریزی، مجله علوم حدیث، شماره ۱، ص ۶۹ تا ۹۹، ۱۳۷۵.
۱۱. «روش شناسی تدوین حدیث در وسائل الشیعه»، حسن ربانی، مجله فقه، شماره ۶۲، ص ۱۹۵ تا ۲۱۱، زمستان ۱۳۸۸.

۱۲. «روش فهم حدیث در وسائل الشیعه»، فتحیه فتاحی زاده و نجیمه افشاری، مجله حدیث پژوهی، شماره ۴ ص ۶۷ تا ۹۸، پاییز و زمستان ۱۳۸۹.
۱۳. «شیخ حر عاملی و وسائل الشیعه»، مریم فرضی قاراب علیا، مجله رشد آموزش معارف اسلامی، شماره ۶۳، ص ۲۶ تا ۳۰، زمستان ۱۳۸۵.
۱۴. «کتابشناسی کتابهای الوافی، و وسائل الشیعة و بحار الأنوار»، حسین صفره، مجله علوم حدیث، شماره ۳۳، ص ۱۴۴ تا ۱۶۴، پاییز ۱۳۸۳.

۱۰۸

محمد امینی تهرانی - محمد حسین شفق‌نیا